

11 2006
6029 к

КАУЫЛ
ТАПХАНАСЫ

Ғафу
Қайырбеков

АТАМЕКЕН

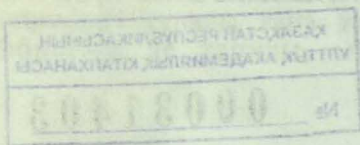


11 2006/0629

Ғафу Қайырбеков

АТАМЕКЕН

Алматы
"Қайнар"
2005



*Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің бағдарламасы
бойынша шығарылып отыр*

Қайырбеков Ғ.
Қ23 **Атамекен: Очерктер /Құрастырғандар: Бәдеш
Хамзина, Әлима Ғафуқызы Қайырбекова. – Ал-
маты: «Қайнар» баспасы, 2005. – 320 бет.**

ISBN 9965-9349-5-9

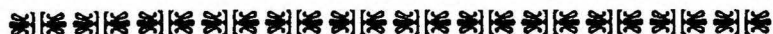
Қазақстанның халық жазушысы Ғафу Қайырбековтің бұл жинағына оның бұрын жарияланбаған көркем очерктері топтастырылған. Кітаптың негізгі тақырыбы – тәуелсіз мемлекетімізді мекендеген ауыл тұрғындарының кешегі және бүгінгі өмір тынысы, әсіресе қайта құру кезеңінде қазақ ауылдарында болған өзгерістер. Елдегі қарапайым егінші дикандардың қажыр-қайратқа толы еңбегін, олардың биік адамгершілік қасиеттерін автор ақындық көзбен шабытты жырлаған.

К 4702250201
403(05)–05

ББК 84 Қаз7-44

ISBN 9965-9349-5-9

© Қайырбеков Ғ., 2005
© «Қайнар» баспасы, 2005



ТОЛҒАНЫС

Ақындар осы күндерде, әсіресе егделенген шағында Есениннің «Менің өмірбаяным — менің жырларымда» дегенді жиі қолданады. Оларының қандайлық өлшемде айтылатынын мен білмеймін. Ал өзім, өлең жаза бастаған күннен есептегенде, жарты ғасырға жуық ақындық өмірімнің бәрінде де өз тарихымды жазып келемін. Бір қарағанда, жоспарлы түрде жазған секілдімін. Оған үлкен себеп — менің поколениемнің, құрдастарымның балалық шағы соғыс өртіне өртеніп кеткен, жастайынан белі түгіл, бақайы майысып бейнет кешкен, мүлде ерте есейіп кеткен буынның, ұрпақтың тарихы еді ол, айрықша тарих болатын. Соғысты айтасың, дәл осы ұрпақ, қазіргі алпыс жасқа келгендер, 32–33-жылдардың аштығын да, 1937 жылдың сұмдығын да шет жағалап болса да көргендер, көзінде елесі барлар еді. Ал осындай ел басына төнген үш бірдей алапат кезенді төрт жасынан бастап, жыйырма жасына дейін кешкен ұрпақты еш тарихтан көру мүмкін емес. Сондықтан олардың баяны — елдің өмірбаяны. Сондықтан олардың ақын болып туғандары бұл тарихты жырламауы, қағазға түсірмеуі де мүмкін емес. Сондықтан да сөз басындағы өз өмірбаянымды жоспарлы, жүйелі де үздіксіз жазу себебімді осылай түсіндіремін. Сол алғашқы сабақ, ақындық алғашқы міндет — өз тарихың арқылы ел тарихын баяндау мақсаты қалған жылдардың өне бойына, творчествоның өне бойына созылып келеді.

Біздің жайнаған жастық, студенттік шағымыз соғыс жарақатын жазуға, қираған, бүлінген дүниені қайта дұрыстауға кіріскен ел әрекетімен тұспа-тұс келді. Сонда біздер, жас ақындар, қайта қаланған қала, шөл далаға егілген орман, қазылған канал жайында жаздық. Онда махаббатты жазуға қол тимейді, жаза ғой, баса қояйық — деген де ешкім болған жоқ. Байқап отырсаңыз — ел тарихы, ел тіршілігі туралы ғана тарих емес, сол кезеңдегі әдебиеттің де тарихы, мінез

кескіні болып шығады. Оны тарата берсең — ұзаққа кетесің.

Менің алғаш өлеңге қадам басқанда-ақ белгіленіп үлгірген азаматтық тақырып — яғни ел тақырыбы, ірі тақырып осылай басталған болатын. Қалай басталады — дегенде айтарым — менің тұңғыш көрген батырым, тұңғыш таңырқаған Ерім — Ана, әйел болатын. Соғыстың алғашқы айынан бастап азаматтарынан айрылған аналар, жар-қосақтар — олар текке аңырап жылай бермей, тағдырына тік қарап, белін бекем буып, ерлердің барлық тұрмыста орнын басты. Шешелеріміздің егін егіп, шөп шауып, отын тасып, бала асырап, ошақтың отын сөндірмеу былай тұрсын, ет, май, жүн, киім жинап, майданға дамылсыз жөнелтіп, жан ұшыра бейнет кешкен тұлғасына таңырқамауға, сүйсінбеуге мүмкін емес ед. Менің он үш жасымда, яғни 1941 жылы аудандық «Социалистік ауыл» газетінде «Ананың қуаты» деген тұңғыш өлеңім жарияланды. Әлгі әлеуметтік азаматтық тақырып дегеніңіз дәл осыдан басталады.

Әрине, мен онда болашақтағы творчествомның ең басты өзегі — осы екен-ау — деп ойлағаным жоқ. Ойламақ түгіл, онда ақындықтың не екенін, оның қоғамдағы борышының қандай болатынын да болжай алмайтын кезім болатын. Біреу іспен, біреу жылы сөзбен дегендей, әйтеуір ел көңілін котеруге ат салысу — жаппай мақсат болғандықтан — ол бір менің де жас кеудемнен еріксіз жұлқынып шыққан дауыс еді.

Шын ақындық тағдырдың ел тағдырымен егіз және ол шақта ол олкеде жазба әдебиетінің өкілі болмайтын. Жалғыз-ақ Нұрхан Ахметбеков сол жылдарда өзінің қазіргі атақты дастандары — «Есім сері», «Қарғаны» жаза бастап, ерлікті дәріптейтін елге нәр берген еді, соларды жаттап айтушы едік. Өне, содан бастап мен өз өлеңдерімді ылғи да әйелдің рухани ерлігіне бағыштап дастандар жазушы едім де, той-томалақтарда жаттап үлгіріп, елге домбырамен қосып айтып беретінмін. Әлде не бір күлкілі жайларды теріп жинап жазып, жұртты мәз қылу жағын қарайтынмын. Мысалы: «Түн асқан» хикаясы деген цикл, «Әлтайдың әңгімесі», «Патша тауық» деген шағын поэмаларым болушы еді. Бірде жарын сағынған, сабырмен жолға қараған жар жайында «Қанды дәптер» деген поэма жаздым. Ел егіліп тындаушы еді. Бұлардың біреуі де баспа бетін көрген жоқ.

Осыларды енді еске түсіріп отырғанымның себебі — сол ақындық шыға берістегі тартылған негізгі өзек, творчествомның бастау көзі — Ел тақырыбы, елдің рухани өмірі, тарихи кезеңдері жайындағы кейінгі ұзақ творчество жолының негізгі бағыты қайдан пайда болды дегенге жауап беру.

Бұл менің ақындық қырымның ең бастысы — эпикалық, сюжеттік, нақты оқиғалық дейтін поэзия жанры туралы да баяндау болып шықса керек. Қырқыншы жылдардың соңында жарық көрген, яғни осыдан қырық жыл бұрынғы «Қызбел суреттері» дейтін географиялық толғау мен «Қария» дейтін баллада да сол алғашқы шағын дастан, хикая жырлардың заңды жалғасы еді. Оқушыға мәлім менің ірі дастан-поэмаларым — «Дала қоңырауы», «Жер астындағы жұлдыздар», «Орман сыры», «Таулар сөйлейді», «Жұлдызды тағдырлар», ең соңғы «Шұбалаң» — осылардың бәрінің басы сонау-сонау «Ана қуатында» жатыр.

Жоғарыда айтқан, жарық көрмей жоғалып кеткен алғашқы қызық хикаялар қаншама.

Бұдан шығатын қорытынды — осылардың бәрінде халықтың өзі жасаған кереметтер, не бір ерекше адамдар, кейіпкерлер кескіні, тарихи орын уақыт бар ғой деп ойлаймын. Олай болса менің алдыма қойған ақындық мақсатым — өз көзім көріп, куә болған ел тарихының ең бір бай бөлшегін, тарауын өлең өлкесі арқылы жырлап шығу, бір ақынның өмір өлшеміне, талант мөлшеріне қарай қызмет атқарып беру болса — онда соны орындағаным болып шығады. Менің қазір жарық көрген төрт томдық (екеуі бұрын, екеуі кейін) шығармалар жинағымды жүзден цикл, шоғыр өлеңдер де жанр жағынан әрқайсысы бас қосып, бір-бір дастанды елестетсе керек. Өйткені формасы болмаса — олардың көтеретін жүгі дастандай.

Сайып келгенде, қырық жылдық творчестволық өмір ішінде ақын Ғафу не бітірді? деген сұрақтың жауабы — өзім айтсам да, өзге айтса да ұзақ орынды керек етеді. Асылы, өзгелер айтқаны жақсы. Осыншама жыл ішінде мен бал жинаған арадай ел ішінде, халық арасында көп болдым, көп сапар кештім. Оның үстіне өзімнің алдымдағы халық ағаларымен, әдебиет ақсақалдарымен көп жолдас, көп серіктес болдым. Олардың бәрінің берген нәрі, сусыны — бәрі-бәрісі сол шыққан кітаптарымның ішінде.

КҮМІС МЫЛТЫҚ ҰҢҒЫСЫ

(Болжал-хикаялы хат)

Жақында мен Арқалық қаласынан бір хат алдым. Хат иесі — Бапақов Мырзалыұлы Талғатбек былтырғы қаңтарда мен Арқалыққа барған бір сәтке жолығып, өзінің көкейде жүрген сырын қысқаша айтып, кейін хатпен толық баяндап жазуға уәде қылған.

«Бұл оқиғаның тұсында, — деп бастайды ол хатын, — жас маман геодротехник-инженер едім. Торғай аудан-аралық жер суландыру жүйесі басқармасының құрылыс тобында Торғай — станция арасында көтерме жол салуды жоспарлап, сол істі басқаруды маған тапсырған болатын. Оның проект, сметасын жасап, тез арада іске кірісіп кеттік. Қарауымызда Т-100 деген алып трактордың бірнешеуі, үш бульдозор, төңіректі дүрілге толтырып, аспанға шаң көтеріп жатқанбыз. Сондай күннің бірінде, шамасы, Торғай қаласынан үш шақырым, төрт шақырымдағы кішкене сай бойымен трасса өтетін тұстан тракторшылардың біреуі (Николай Гаврилицкий) жерден бір затты тауып алып, мантировка (соқпа темір) үшін пайдаланып жүр екен. Көзім түсіп кетіп еді, әлгісі жәй темір секілді, баяғы білтелі қазақ мылтығының ұңғысы (стволы), екі басын күмістен қазақы өрнекпен ойып түсірген, ортасында араб әрпімен жазылған жазуды байқадым. Тракторшы пайдаланған ұңғының орта тұсы ептеп майысқан екен және жазудың да кей әріптері сынып түсіп қалыпты. Тракторшы мұның бағалы зат екенінде шаруасы болмаған. Ең өкінішті жері сол болды, оны кейін білдім.

Әлгі мүлікті оның қолынан алып, жұмыс соңында үйге келсем, албарда бір топ ақсақал әңгіме-дүкен құрып отыр екен. Ортасында өз әкем — Бапақов Мырзалы, Есетов Әбілғазы, Досмағамбетов Ерден, Нұрғазин Қызжан — бәрі де бір-бір кездегі ел, шаруа басқарған ардагерлер. Сәлем соңында мен әлгі күміс мылтық ұңғысын оларға көрсетіп, арабша жазуларын оқып беруді өтіндім. Шалдар қалталарынан көзәйнектерін алып, бірінен соң бірі кезектесіп, ежелесіп отырып, мұнда: «Ахмет... оғлы» деген сөз жазылғанын айтты, әлгі түсіп қалған әріптер оның, мылтық иесінің есімі болып шықты. Міне, менің де, ақсақалдардың да өкініші осы жерде көрінді. Шалдардың ең үлкені Ерден — «шырағым, мұны сақтап қой, күндердің күнінде

керек болып қалар, бір зергердің, шебер ұстаның, халықтың аса бір аяулы адамына тартқан тартуы ма — кім білсін? Анау-мынау адамға күміс мылтық жараса бермесе керек, — деп келді де: — өзін сақтай алмасаң, музейге бер, болашақ ұрпақ көрсін, қазақтың да керемет ұсталары болғанын, осындай мүлік жасап, пайдаланғанын білсін», — деп, сөзін түйді. Ол сөзді бәрі де қоштады. Көңілдерінде әлде сыр, әлде сұрақ секілді бірдеме қалып отырғанын, тұнжырап ойға батқан қалыптарынан таныдым да қойдым. Әкемнен біраз уақыт өткен соң барып, «кімдікі болуға тиіс?» — деп сұрағанымда ол: — мұндай мылтық ұстайтындай Торғайда үш Ахмет болды. Жалпы не көп — елде Ахмет есімді адам көп. Мен сол заманның зор Ахметтерін айтып отырмын. Олар — Байтұрсынның Ахметі, сен қайдан білейін деп едің, өз тұсында исі қазақ Ахмет атын атамай, асқан құрметпен «Ахаң» деп кеткен, халықтың кемеңгер көсемі, даусыз данасы болған кісі. Осы мына өзіміздің «Ақкөл» топырағының перзенті, — деді әкем, сәл ойланып қап, — ол кісіні атауға әлі тиым салынып келеді, себебін кейін түсіндіремін, әлдекімге айтып қалып жүрме, — деп сақтандырды. Енді ойласам, ол кез бүгінгідегідей Ахаңның ақталып, аты жарқырамаған кезі еді.

Екінші Ахаң, — деді ол, сөзін жалғастырып, — Балғынбайдың Ахметі — Торғай облысының ол кездегі оқу, училищелер инспекторы болған адам. Жалпы Балғынбай балалары, басы Ғабдығали Балғынбаев Ыбырай Алтынсариннен соң қазақ білім ісін басқарған.

Үшіншісі — ұста, шебер Ахмет (*әкесінің атын айтып еді, мен ұмытып қалыппын*). Алайда сол Ахметтердің соңғы екеуі, бірі қаншама ағартушы болғанымен, бірі қанша шебер болғанымен, — мұндай мылтық тұтынуға өздерін ылайықты санады деуге қисын жоқ. Бәлкім, ұста Ахмет өзінің данышпан атасына арнап соғып, сыйға тартса, жөнге келеді. Меніңше, сол, не де болса — Ахаңның, Ахмет Байтұрсыновтың мылтығы болар, — деді әкем. — Ахаңнан қазақ баласы ештеңесін аямаған ғой. — Е, балам-ай! Сен түгіл біздің өзіміз ол кезде жаңа жер басқан, бала кезіміз емес пе? Торғай не замандар топалаңын бастан кешпеді дейсің. Көрмегені жоқ қой. Сонау аласапыран, алақұйын дәуірде Ақтөбе, Орынбор Торғай арасын жол қылып, туған елін қызғыштай қорып жүрген Ахаң қандай суыт сапар, қысталаң жол шекпеді, оның бірінде кім білсін,

қоржынынан түсіп те қалуы мүмкін ғой. Немесе әлде бір сенімді кісісіне сақтауға берді ме, ол байғұстың басына зобалаң күн туып «Байтал түгіл, бас қайғы» болды ма? Әлде сонау отызыншы жылдарда Ахаңның мылтығын сақтамақ түгіл, не атын атап, не кітабын қолына ұстаудың өзі қауып болып тұрған уақытта, Торғайдан ұзап шығып, бір түнде басқа жерге көшіп кетті ме? Кім біледі оны? Енді білетін ешкім жоқ.

Әкем Мырзалы аса сабырлы, ойшыл адам еді, әсіресе әдебиетке жаны құмар, елдің жақсы сөзін жадында ұстаған, өзі де кейде жайдарыланып, шешіліп сөйлеп кетсе, шешендік танытатын жайы бар еді. Оны мен емес, осы күні қатар құрбылары айтады.

Енді аға, сол мылтық ұңғысының кейінгі тағдырына келсем, осы әңгімеден соң, арада үш-төрт ай өткен соң, ХХІ партсъезд атындағы совхоз орталығында мұғалім болып істейтін бір туыс үйге келіп отырып, жардағы жарқырап тұрған күміс мылтық ұңғысына көзі түсіп, «Осыны маған бер» — деп, жата жабыссын. «Мектебімізде музей ұйымдастырып жатырмыз, мынау таптырмайтын экспонат, — деп қоярда-қоймай алып кетіп еді. Енді ол кісіден, сол тұста Торғай облыстық партия комитетінің секретары Өзбекәлі Жәнібеков ел аралап жүріп музейге мүлік жиғанда, сол ұңғыға көзі түсіп, күміс ұңғыны алып, Арқалық музейіне тапсырған. Өкініші сол — музей қызметкерлеріне барған сайын: «Мынаған берік болындар, Ахмет деген кісінің есімі тұр, бұл тарихи мүлік, бәлкім, Ахмет Байтұрсыновтың өз дүниесі болар», — деп, сан рет айтып сендіре алмадым. Топырағымыздың бізге берген сыйын, мен өзім тауып, күтіп ұстап, қолымнан беріп едім — дегенге сену қайда? Аттарын ала қашқан, күлкі еткен. Ол кезде оларға Ахаң тарихы, мүлкінің қажеті де болмаған шығар. Тек білетіндері — анау бір жылдарда Өзбекәлі Жәнібеков тапсырғаны рас, — дейді. Қазірде де тұрған болар.

Қымбатты Ғафу аға! Қазір Ахаң Байтұрсынов даңқы халқымызға қайта тарап, оның мәдениет, әдебиет, ғылым саласында сандап жаққан жұлдыздары қайта жанғанда, сойтіп Ахметтану ғылымына есік ашылғанда, осынау «күміс мылтық» хикаясын өз аузыңыздан болса да баспасөзге шақырып, Ахаң жайлы деректерге қосымша мағлұмат кәдесіне жаратсаңыз екен.

Бәлкім, бұл мүлік туралы оның көзі тірі туыстары-

ның, не замандастарының білген, естіген сөздері болуы
ғажап емес қой.

*Сәлеммен ініңіз Талғатбек,
1989 жылғы желтоқсан*

Менің бұл хатқа қосып айтарым — қазіргі күндерде халқымыз Ахаң туралы қуанышқа қуаныш қосып, тағы да бір «бәрекедді» десіп қалды. Ол — жуырда Ахмет Байтұрсынов есімін есте қалдыру мақсатымен шыққан Қазақстан Республикасының қаулысы. Онда Ғылым академияның Тіл институтынан бастап, Алматы облысы аудандарында мәдениет ошақтарына Ахмет Байтұрсынов есімін беруді бекіткен. Осы тұста Торғай қаласында былтырдан бастап А.Байтұрсынов атындағы тарихи, әдеби, ғылыми үлкен музей құрылысы жүріп жатыр. Оның экспонаттары жатпай-тұрмай жиналуда. Сондықтан да, сөз болып отырған күміс мылтық ұңғысын Ахандікі деп танып, сол өз музейіне өткізу керек. Халық қаржысында, музейге қажет мүлкін де аянып жатқан жоқ. Музей профилі, сан-сапасы үлкен. Бұл біздің халықтық тарихымыздың зор қазынасы болмақ. Осыған енді үздіксіз қамқорлық, үзіліссіз әрекет, бүкіл елдік ынтазар, ықылас керек. Жұмыс жасап жатқан аудан, облыс еңбекшілеріне алғыс айту аз, нақтылы көмек жасайық.

ТОТ БАСҚАН КІЛТ

Әңгіме

Жаңа пәтерге көшіп қонған соң, ол жиналған ақшасына жаңа мүлік алып, үйден-үйге талай сүйрелеп, талай шаң мен тарақан мекендеген, алғашқы сырын адам танымастай болған ескі ағаш басты ақсақ сандық, «әнші» стулы-дағы қияр-қимас күйде шығарып салып жатты. Бұрын сарғайған қолжазбалар тұратын бір кішкене жәшікті студент бала көтере берем дегенде, жоғарғы тартпасы еденге түсіп кетті де, одан темір даусы бар, бір шағын зат шың етіп, бөліне қашты. Алакөлеңке коридордан өзер дегенде тауып ап, студент алақанына салған күйі тор жақта күйбеңдеп жатқан бұған:

— Аға, мына бір кілт керек емес пе? — деді.

Жақындап келіп қараған ол: — Жоқ-ә, — деп, қалды да, сәл кідіріп: — әй, бері келші, бері! — деп, кілтке қайта үңілді.

— Ие, керек екен, — деді.

Манадан еңкейіп жүргендіктен бе әлде мына кілт әсер етті ме, кенет басы айналғандай боп, жүресінен отыра қалды. Студент басқа жұмыспен айналысып жүр. Сәлден соң үй ішіндегілердің бәрі көзден алыстап, жеңіл мұнарға сұңгіп, қиялы оны әлде бір оқшау дүниеге, шалғай қалған күндерге жетелеп кетті...

Уақыт жаз еді, ол кезде бұл қаланың шет жағында, пәтер жалдап тұрушы еді. Институттан дипломмен бірге бір қызды жетектеп шыққан болатын. Үйде інгәлаған дауыс та пайда болған. Оған да құлағы үйрене қойған жоқ. Сыртта әлі талай қызықтар шақырып, елегізіп, көбіне-көп еріп кетіп жүрген кезі еді. Жас келін алғашқы сәбимен әуре болып, өз қызығы өзімен, көлденең құбылысқа көңіл аудармайтын кең пиғыл кезең ғой. Жастық пен шарап — қос мастық қосылып алған соң, дүние ұзақ жол көрініп, жортып-жортып алу қызыққа көшкені бар.

... Иә, осындай күндердің бірі еді ол. Жаздың жомарт күні ашыққа беттеп, жаңа ғана байыған. Әлі ымырт жоқ. Екі-үш жолдасын қонақ етіп, қаражатының сәл қыздыруға ғана шамасы жетіп, соларды трамвайға шығарып келе жатыр еді. Дәл көшенің қиылысына жете берген кезде, серіктерінен аз ғана кейін келе жатқан бұның алдынан қолына бос бидон ұстаған уыздай бір жас келіншек өте берді. Бұрын да бір-екі рет көргенге ұқсап кетті. Батыл кезі ғой, шап беріп білектен ұстап алды. Келіншек аз үріккендей болды да, кенет жүзінде ықылас нұры ойнап, тез-тез сөйлеп:

— Қазір, қазір... — деп, өте шықты.

Ұстауын ұстаса да, өзі қысылып қалған бұл келіншектің әлгі қылығына аң-таң болды. Аздан соң есін жинап, жолдастарын трамвайға мінгізіп сап, жаңағы «қазір» деген сөзді естіген жерге келіп, ерсілі-қарсылы жүрді. Қас қарая бастады. «Қазір» ұзап кетті. «Қой» танымайтын адам, әншейін айта салған ғой, — деп, енді үй көшесіне қарай бұрыла бергенде, арт жағынан жеңіл қойлектің судыры естілгендей болды. Жалт қарады. Сол!

— Сізбісіз? Мен Сізді білемін. Мен мына қақпада тұрамын. Үйде қонағымыз бар, — деп, тағы да шапшаң-шапшаң айтты. Тоңғаннан ба әлде өзгеден бе, жеңіл қойлек астында ағараңдаған балғын денесі қалтырағандай болады. Әлде бір үрей мен қуаныш аралас

әсем көзі жұмбақ ұшқын атады. Ол жөнеліп барады. Не деген асығыс? Денесін дереу ыстық толқын билеп, дағдарыс күйде тұрған бұл, үлгермеймін бе шынымен дегендей: — Кездесеміз бе? — деді. Келіншек үш-төрт қадамдай жерден: — Иә, иә, — деп, тағы да жылдам, ұн қатты. Алыстап бара жатқан көйлек судыры да, сол кез желп ете түскен ауаның лебі де, жәй сырғып келе жатқан інір қараңғылығы да бұған: «Иә, иә» дегендей болды. Ол ұмтыла түсіп: «Қашан?» — деді. Ол сөздің «шан» деген бөлігі ғана келіншекке жете түсіп, жете алмай, ол кірген қақпаның дәл алдындағы ұзын теректің басына ілініп қалды...

II

Содан күндер өте береді. Бір көшенің бас жағында, бірі аяқ жағында тұрады екен. Бәлкім, оның бірер көрген сияқты болуы содан шығар. Әйтпесе, мүлде бейтаныс жан. Атын да айтып үлгірмеді. Ал оның сырттай да болса, білетін болғаны. Сұрау арқылы жүзін де танып алғаны ғой. Бұл болса кездейсоқ көрді. Бірақ танитын адамның ісін істеді. Әлде ол мұны әлде біреумен шатастырды ма? Ол бір ғазиз ғашық жаны болды ма екен? Осы ойлар, осы сұраулар өткен күндердің бәрінде де мұның есінен шықпай, елегізите береді. Келіншек әшейіндегі ойын-күлкінің олжасы емес секілді ме қалай? Көңілінде белгісіз арман, өксігі басым жанға ұқсайды. Кейде бір аса қысқа уақыттың өзінде адамның ішкі сарайы көзге жарқ ете қалатыны болады. Оны көз де, сөз де емес, әлде бір өзіңнің танып білмейтін қасиетіңмен сезесің.

«Мен мына қақпада тұрамын». Оның осы сөзі мұны сол қақпаға содан бері талай сүйретіп апарды. Ол көзге түспеді. Кіре алмайды.

...Бір күні әжептәуір қызыңқырап алып, шам әлі жағыла қоймаған ала көлеңке шақта ол сол қақпаға кірді. Жеке меншік үй, барлықпен, баппен салдырған үй екен. Мұндайлар ылғи қасқыр ит ұстайтыны болатын еді ғой, — деп, іркіле кіріп еді, ондай дыбыс естілмеді. Ауызғы бөлмелерде адам жоқ, тек ортаңғы үйдің босаға жағындағы стол қасында қырынан тұрған әйелді көрді. Әлде киім үтіктеп, әлде астың нанын ысып тұрғандай. Бұл бөлмеде одан басқа ешкім жоқ. Ол дауысы шығар-шықпас мінгірлеп: — Е, сізсіз бе? —

деді. Келіншек жалт қарап, тани кетті де, «енді үндемеңіз» дегендей, алақанына үн жабысқан сол қолын көтере қойды. Сол сол-ақ екен, төргі бөлмеден:

— Ө кім, әй, келген? — деген еркек даусы күж ете түсті. Мұнда да үн жоқ, онда да үн жоқ. Енді кешіксек, масқара боламыз, — дегендей, келіншек оқтауын столға жып еткізіп қойды да, төр жаққа дауыстап:

— Көрші үйдің баласы ғой, — деді де, бұған сыртқа дегендей ымдады. Бұл жалма-жан кері шегініп, келген ізімен ең сыртқы есікке барып тоқтай қалды. Іле-шала іштен буы бетке соғып, келіншек таяп келді де, тым шапшаң қимылмен жалаң білегін мұның иығына асып жіберіп, алаулаған ыстық бетін бетіне басты да, дереу қайта серпіліп:

— Ертең екіде аялдамада тос! — деп, тағы да жан ұшырған күйі ішке кіріп кетті. Бұл сәтте есеңгіреп қалған ол орнынан әлі қозғала қойған жоқ еді, іштен енді ортаңғы бөлмеге келген еркек даусын тағы естіді.

— Көршінің баласы деймісің? Е, ол неғып жүр?

— Қасында біреуі бар, үй жалдамай ма екен деп жүрсе керек. Біздің үй үлкен болғанға, сондайлар дамыл көрсетпейді осы, — деген жауап естілді. Еркек төменнен аяқ киім іздеп, сыртқа шығайын деп жатқандай қалпын сезген бұл тайып тарта берді...

«Адаспаған екем. Енді дұрыстап кездесейін», — деді ол ішінен мастығы айығып, әлдеқашан жеңіс құшағына жолыққан күйімен.

III

— Ерте ме, кеш пе — бәрібір сенімен кездесуге тиісті едім. Сен көрші үйдің баласы едің, мен көрші үйдің қызы едім. Ия, мен сенен үлкенмін. Сол жазда біз бөлініп, қалаға көштік. Сол күзде мен де бір институттың дайындық курсына түстім. Сонда жүріп сот мекемесінде істейтін бір кісімен таныстым. Мен емес-ау, бір жеңгем таныстырды. Он алтыдан он жетіге шыққан кезім еді. Майданнан, яғни әскерден жаңа оралған кісі екен. Дәм жазды, мен қорсылдым. Жасы көп үлкен екен оның. Содан бері сан қызметте болды. Тұрмыс тәуір. Жоқшылық көргенім жоқ. Иә, сен бала едің ғой онда. Есінде қалсам да, шала қалған шығармын. Бір жерде көрген секілді болуым — сол шығар. Ал мен сенің хабарыңды газеттен білдім. Апырмау, сол

болғаны ма? — деп, ұзақ сенбей, кейін көзім жетті. Сенің барған сайын абыройлы болуыңа бір түрлі тілектес болған үстіне бола түстім. Менің оянбай қалған аяулы сезімім, бал дәурен, жастық шағым қайта есіме түсті. Шіркін қыздар, тұрмыс дегенге, әйтеуір, өтетін өткел деп, қарай салады екенбіз ғой. Өмір ұзай бастағанда, қолыңа түспей, ілікпей қалған бір асыл нәрсені жоғалтқандай, бір қызығыңды іздегендей сапа-лақтайды екенсің. Сонда қарманып, таба алмасаң, енді қуанып, емірене бергенінде, сырттағы көздің табасына қалады екенсің, опасыздар қатарына оп-оңай тіркеле салады екенсің. Не алдыңнан, не артыңнан таяныш жоқ, тұман ішінде қолыңды жайып тұрып қалғандай болады екенсің. Ие, өмір маған басынан-ақ салқын құшақ жайды, сол салқынның ішінде жан өртімді бір баса алмай, өз өкінішіме өзім күйіп кетуім мүмкін. Әлі жасым жас болғанымен, өмірде о бастан суық жанға қосақталып, шартпен тұрмыс құрғандай халім бар. Сен қызғаншақ біреу екен деп, ойлап кеттің-ау, шамасы. Мен жастығымды іздеп жүріп, сені таптым. Сен маған соның көзіндей көріндің. Бергі өмірің жат, арғы өмірің сүйкімді бір жансың маған. Сырт көзге өзім де әсем, атым да Әсем. Күйеу соны қызғанады. Жоқ, оның қызғанышы — мүлік қызғанышы, ұзақ иемденген мүлкін қызғану. Ол өзі әуелден сараң кісі. Сарандық адамның сарқылмас, арылмас дерті ғой. Сорлатқанда сезімге де сараң ғой ол. Жақсы көрдім дегені — біреуден үйреніп алған сөзге ұқсайды. Е, мен тағдырым жайлы мұң шағып кеткен екем ғой. Мейлі, бар өмірде ұзақ айтқан бір сөзім шығар. Тындайтын адам іздеп тапқаным үшін айтамын...

...Бұл керемет бақтың іші еді. Бар бояуына малынған жапырақтар екіндінің күніне алақандарын тосып, жұмсақ жел ескенде бастарын қосып, өз тілдерінде сыбырласады. Әредікте өзге адамдардың да сөзі естіледі.

Бұлар отырған жер белуардан көк шалғын. Бастарын бір тегіс етіп қырыққан шоқ-шоқ ағаш иірім жасап, қоршай егілген де, ортасын ойдым жер тастаған, бұлар соның ішінде отыр. Әсем атты келіншек еді ол, біздің жігіттің аты — Фазыл. Әсем көп әңгіме айтты бұл жолы. Фазыл анда-санда әлденеге аң-таң күйде үнсіз тыңдаумен болды. Оның ішінде не алуан сезім тоғысып, баяғы бала кезінде де есею қызығына ерте жетелеген қыздың әлі де жігіт басымен бұл жете алма-

ған тағы да бір тылсым, жұмбақ жайларға жетелейтінін аңғарғандай. Сондағыдай өмір мұхитының кемесінде тағы да бұл алда кетіп бара жатқандай әсер алды. Жеңіл құмарлықты асқақ сезім әлде бір әулие құбылыс, ынтазарлық, іңкәрлік жеңіп, билеп-төстеп кетердей.

— Тым алыс қой, алысырақ болды ғой, — деді ол естілер-естілмес. Содан соң — сол балалық күнен соң өзінің ажырап қалған алыстығы ма, мына Әсем айтып отырған арманның бұдан былай да қол жетпес алыстығы ма? Ол арасы аян емес.

— Не дедің, Фазыл?

— Жәй, менің саған отырып, алыстап бара жатқанымды айтам, — деді ол ақыры бір ойға тоқырап.

— Жоқ, айтпа, керегі жоқ, алыстықты мен де сезем, ауызым айтуға қорқады. Біз, бір кезде қыздар, жүрек басқаны айтып, ауымыз өзгені айтып, сорлап қалатынбыз. Сөз кейде жаман ғой. Өз сөзіңе өзің сеніп қалатын кездер болатын. Керегі жоқ, айтпашы!

Бұл кезде олардың төбесінде тоқымдай ақша бұлт тұрды. Жел ілесе жаздап, көне жаздап, қозғалақтап қояды. Бірақ әлі орнында, қашан, қай кезде, қай сезімге ілесері белгісіз қалыпта...

IV

Содан былай, сирек те болса, өзі білген бұл тірліктің қызығына мүлде ұқсамайтын машақат кешіп жүрді ол. Рахат дегеннің өзі де кем сөз секілді. Адам мен адамның мұншама бір-біріне ес таңғандай еріксіз іңкәрлігін көру түгіл, естімеген секілді. Естіп рахатқа жари ма кісі? Естісе естіген шығар, есінде жоқ. Ұзақ уақыт ояну білмей көретін ғажайып түс пе еді бұл? Иә, соған ұқсайды. Сол жаздағы, сол бақта балбыраған табиғатта ғашықтың мекені, әдейі бұлар салдырған махаббат тәңірісінен сұрап алған жұмақтың бір бұрышы секілді еді.

Адам, білкім, дүниеге тек осы бір сәт үшін келетін шығар? «Не деген ыстық еді өзі! Әйел қанша ғұмырды жоғалтса да, ынтызарын таппай, ыстығын сақтап бағар екен-ау!»

Не бір үскірік бораннан, тұрмыс дауылынан, тұрпайы күштен, яғни ездiк, бейшаралықтан тазалықтың, нәзіктіктің бар дұшпанынан қалай қорғана біледі екен десейші солар! Ғажап! Ерсі мінезден, ерігу кәсібінен, ермек қызығынан бір күнде бездіріп шығар-

ды-ау ол! Енді не істеу керек? Тұрмыс өзінің заңды да жөнді көрінетін құрсауларымен мені қоршап тастаған. Оның хәлі бұдан да қиын. Ақыл өзінің обал, сауап, адамгершілік атты алуан құралдарын асау сезімнің алдына тосады. Жазығы жоқ жандар ара түседі. Екі жақтың да жасар құрбандығы аз емес. Соған бару керек пе? Әлде аптап ыстық шілденің өтуін күткен дұрыс па? Одан кейінгі бақыттың бола қоюына кім кепіл? Ә, есеп араласайын деді ме? Есеп болған соң, бақыт бар ма? Бақытта есеп жоқ қой...

Ол осы ойлардың әрқайсысына оңашада бір тіреліп жүргенде, бұл тұрған пәтер иесінің алыстағы үйленген баласы көшіп кеп, ол қаланың екінші бір шетіне қоныс аударды. Сонымен бір көшенің бойында табысқан жастық шақ баяғы бұлаң беріп, алыстап кеткен балалықтай, жоқ ырымға бастағаны ма бұл? Барып, көріп жүрмесе де, қақпаның тұсынан өтудің өзі қандай еді бұған!

— Иә, тағдырдың өзі уақытша мүсіркеп жүр-ау осы бізді. Сонысына да шүкір. Өйтпейтұғын, біз не жазыппыз? — деді Әсем, бір сапар бұлар бақты ұзақ қыдырып кеп, шалғынды жапыра шынтақтасып, екеуі де биікке бір сәт қара көк аспан тұңғыығына қадала қарап жатқан тұста. Ол бұл сөзді айтқанда көзін көктен аударып алып, Фазылға, осынау ойы алай-түлей болып, айналасын сарыққан жігітке мұңды назарын қадай қойып еді.

— Ойланба да, қиналма! Сен маған әзір ғашық емессің. Сол күйінде қал. Ол тілегенге келмейтін дерт. Шақырып шаршама! — деп, дөңгелек бота көзінен әлде бір жомарт тәуекел қайрат нышаны ұшқын атып кетті. — Мезгілсіз өртке мен-ақ күйем — дедім ғой. Өттеген-ай, сол күні кеште білегімнен бекер-ақ ұстаған екенсің. Бақытын таппай дедектеген байғұста нең бар еді? Таңда ұстамаған білекті, кеште ұстап, әй, аңғалағым-ай, ә, — бұл сәтте бұған сүйсініп, өзгеге кіжінгендей кескінді тағы танытып кетті. — Жоқ, жәй айтам, әншейін, дұрыс, дұрыс болған. Сенің ұстап тоқтатқаның менің білегім емес, бұл оның сыңар алтын білезік салған қолына қарады, ол өзі де қарады. — Жоқ, ол емес, бізге бұйырып тұрған осы бір тәтті күндерді ұстап қалдың ғой сен. — Осы ойды тауып алғанына ол қуанып кеткендей жымия қалды. Ақ жүзіне жұқа қызыл рең білініп, жымиғанда пайда болатын шұңқырына сол маңда тұрған жалғыз сүйкімді меңі еңкейгендей екен.

— Не деген ақылды, не деген көркем! — деді ол ішінен, таңырқай қараған көзін ала алмай.

Ол қызмет істейтін жер — республикаға көп тарайтын бір журнал еді. Әжептәуір ысылып, бір сыпыра мақала, очерк жазып, аты да белгілі болған.

Жиырма бестегі жігітке ол аз олжа емес.

— Фазыл ағай сізбісіз? — деді бір күні түске жақын бір он бестер шамасындағы қыз бала — мен сізді іздеп жүр едім. Әсемнің сіңілісі едім. Ол кісінің жағдайы қиын болып тұр. Кеше біздің үйдің іші бір оқиғаға кездесті. Тәтем мүлде кеш келді. Жездей екеуміз және екі бала үйге кіре алмай, көп тұрдық. Ол кісі келген соң, үйді ашайық десек — кілт жоқ. Жоғалтып алыпты. Әрең дегенде, есікті бұзып аштық-ау. Кірген соң жанжалдың көкесі басталды. Жездей бір қиын мінез, қызғаншақ адам. Бір күні тәтем мен екеуіңізді сырттарыңыздан көріп қалыпты. Сол күні-ақ «ол кім?» — деп әбігер салыпты. Тәтем «жәй, бір таныс адам» — деп, айтса, иланбай қойған. Өзінің әдеті ол — қонақта отырғанда да, текке шала бүлініп, қызғана беретін. Бейшара кісі. Өмір бойы тәтеме қиын болып келеді. Не керек, кеше жанжал үлкен басталып, бүгінгі қыдырғаның — дәу де болса, сол жігіт атын айт! — деп, дігір салып қоймаған соң, тәтем, назадан болар, сіздің атыңызды айтып қойды. Сосын ол: — Мен оны көрем, жерден де, көктен де іздеп табам, қызметтен қуғызамын, қаңғыртып жіберемін, — деп, түні бойы теңселіп, ұйықтамай қойды. Бүгін ерте тұрып кетті. Тәтем сізге сақ болсын, бір кезде бірге оқығанымыз бар, ақсақал, басқа жағдайым жоқ! — десін деп, маған адресіңізді айтып, жұмсап жіберді.

— Өзі қалай? Сен ешкімге айтпайсың ба? — деді бұл, не айтарын білмей сасқалақтап. — Жарайды, айналайын. Ренжімесін де...

— Жоқ, айтпаймын. Кілт сізде емес пе еді? — деді қыз қайырыла беріп.

— Ә, жоқ, жоқ, айнама! — деді ол сипалақтап, қалтасында бар кілтті бере алмай, зәресі ұшып.

V

Неге екені белгісіз, әлде іздемеді ме, қайтсе де кездеседі деп күткен күйеу келмеді. Сол кездерде бұл оны күнде тосты. Әрқилы жауап өзірледі. Ол мұның

көз алдына неше түрлі болып елестеді. Қызыл көз, қалың қабақ, еңгезердей қара кісі түсінен де шықты. Біресе сырты момын, ақ сұр, бойшаң, ат жақты, боз костюмді, сұйық қоңыр шашты біреу кеңсе маңынан кездесе берді. Осы болар деп бір көргенде тайқып кетіп, келесі көргенде қарсы жүрді. Жоқ, ол болмай шықты. Жәй кіжінгенмен, намысы бар біреу шығар. Әйтпесе, «жоқ жерде мәнсап дәрежеме үй жанжалы келсе болар, баяғыдан дұрыс келіп, оп-оңай құламайын» дейтін болар. Немесе қапы кезенді аңдып жүрген қара жұдырық біреу ме? Ештеме де белгісіз, жым-жырт хәл. Келіншектен де хабар жоқ. «Бәрі ұмыт болсын енді, тиым болған жері осы екен» — деді ме? Күндер жылжып өтіп жатты...

VI

...Үйлену тойы. Сол қаланың шет жағы. Үй толы адам. Фазыл да отыр. Қасында жұбайы бар. Әр түрлі жастан жиналған. Серікпен, серіксіз де келген үлкенді-кішілі ала-құла той. Әдетте тойға келу үшін біреуді біреу білу шарт емес. Той ағасы ұзақ сөйлеп, игі тілек айтып, бастау сөзін бітіріп, алғашқы тост әр ауызға аттанып кетті. Жүремелетіп, арасына аз уақыт жалғап, шешендер сөзді кезек-кезек алып, алқалы той, біресе тұрып, біресе тұрмай, бірақ кідірусіз сіміріп жатқан кез.

Той бастығының әдісі осылай, сөз алар кісіні орағыта сипаттап, қадірін жетектей жеткізіп майлау сөзді таңдайына қақшытып жіберіп, қайта өзіме айтып бер — дегендей қызмет істейді. Той бірсыпыра қызып, «үзіліс болса» деген қыңқылдар шыға бастаудың аз-ақ алдында той жүргізуші кезекті Фазылға беріп қалды. Ұзақ сипаттап келіп:

— Келесі тілек қосу сөзін жас та болса журналистикамызға соңғы жылдары елеулі үлес қосып келе жатқан талантты қаламгеріміз, мына бақытты жас жұбайлардың сүйікті ағасы, — деп бір сырғанап тоқтап, жан-жағына масайрап көз тастап алып, — Фазыл Әбілахатов жолдасқа береміз — деп, сөз ұшын құлшына бастап жіберді. Фазыл орнынан тұрғаны сол еді, қарсы бұрышта отырған кеспелтек қара көзі шатынап, шарасынан шыға:

— Алда әкеңнің аузын... Сен екенсің ғой! — деп, алдында басталмай тұрған шампанды қылқындыра ұстап алып, құлаштай келіп, Фазылға жіберіп-ақ қалғаны!

Фазылдың төс түйегіне сарт ете түскен шампан, столға қайта құлағанда, ұсақ-түйек, ығы-жығы ыдыстар күл-талқаны шығып, әуелі маңайындағы жұрт, сосын бүкіл үй іші өре түрегеліп, азан-қазан болды да кетті. «Мынау не болды?» «О, несі, жынданған ба?» «Масқара болды ғой». «Сүйегіне зақым тиді» деген алуан дауыс, үймелеген жұрт, тұра жөнелген топ сапырылысты да кетті. Енді бір қарағанда, біраз жолдасы Фазылды сүйемелдеп, анадай жерде бір топ өзара балағаттасып, жұрт көшеге шығып барады екен. Той болып жатқан үй әпсәтте босап, он шақты ғана адам үрпийсіп орындарында қалды. Көпке дейін көше гүлдеп жатты. «О, кім өзі?» «Кісі өлтіре ме?» «Аппақ сақалымен», «Танитын ба едің?» — деген сұрақтарға Фазыл үн қатқан жоқ. Ішінен бұл да: «Е, сен екенсің ғой» деп келе жатыр еді...

Арада әлденеше жыл өтіп кетті...

Жастық шақтың талай қызық оқиғасының бірі есебінде есіне анда-санда бір түсіріп, жанының қиыр түкпірінде әлденендей өкініш, аяныш сезімі сол сәтте бір шымыр етіп қалатыны болмаса, тұрмыстың бергі жылдардағы сан толқыны сапырылысып, ол күндерді де, сол бейнені де ұмыттыра бастаған еді. Кейінгі оның тағдырынан бейхабар десе болғандай. Тек содан кейінгі бір жылда естігені — осы маңайдағы бір ауданға қызметі ауысып, үйлерін сатып, көшіп кетіпті дескен. Басқа білері жоқ. Кезінде арашаға, не өзге бір батыл қимылға әлі жетпеген соң, іздеуде не мағына бар, — деп қоя салған...

Иә, арада бірнеше жыл өтіп кеткен.

Қыстың күні болатын. Фазылдың бір аяулы жолдасы дүниеден өтіп, соны келмес сапарға шығарып, бейіт аралап, марқұм болған жекжаттардың басына соғып жүр еді. Бір жерде әлі топырағын қар басып үлгірмеген жас бейіт басында жыласып тұрған үш-төрт адамға кезікті. Солардың арасынан мұның көзіне таныс бір бейне ұшырап кетті. Аппақ шашты көрі әйел. Қатты қасіреттен қазір-қазір ұшып түскелі тұрғандай шайқалақтап, буынын зордың күшімен әрең жинайды. «Япыр-ау, қайда көрген кісім?» — деп, аң-таң күйі мүлде жақындап келді. «Я, я, сол! Бірақ қалай мұншама қартайып кеткен? Әлде соған ұқсас біреу ме?» — деп, әлі де жуықтай түскенде, әйел көзі де ұшырасып қап, кескіні сәл жадырап, дереу қайта күңгірттенгендей болды. Бұл таяп келіп амандасқанда, әйелдің ерні үнсіз

күбірлеген тәрізденді. Аз тыныштықтан соң, әйел естілер-естілмес дыбыспен: «Фазылмысың?» — деді. Бұл сонда ғана барып, ия — дегендей болды да, толып жатқан сұрау мағынасы бар көзімен қарап қалды.

— Я, көп жыл өтіп кетті ғой, танымаған шығарсың, танитындай нем қалды? — деп, көмейінен мұң төгіліп кеткендей, сұрапыл бір көрісіп алды да, серіктеріне қарады, онысы бір сәт оңаша қалсам деген сыңай танытты. Бір-бірінен әлденені сұрасқандай, сылтау іздегендей қалыппен әйелдер аз шегінісіп тұрды.

— Иә, мен сол Әсеммін — деді ол, жап-жаңа алыс күнге барып оралып келгендей әңгімесін жалғап. — Мынау — менің балам. Әскерлік міндетін атқарып жүрген жерінде аурулы болып, босанып келісімен көп ұзаған жоқ. Осы жақында қайтыс болды. Ал мынау жатқан қасындағы әкесі. Сол! Ол батыр өткен дүниеден. Оны қойшы, балам жаныма жаман батты. Көріп тұрсың ғой, не күйге түскенімді. Қалай танырсың, танымайсың, әрине. Бақытсыздық кісіні өзгертеді екен. Қиял осы, шырағым, — деді ол мүлде егде, енді мүлде жат назармен қарап, тағы да бір күрсініп. Бұл не айтарға білмей, оның жүзіне жаутаңдай берді. Тек көзі болмаса, бұл танитындай ештеме жоқ еді. Бетті қалың әжім мекендеп, шаш тұтастай ағарған. Соны көр дегендей, қара түбіт шәлісін қалтыраған әлсіз саусақтарымен кері сырғытады. Кенет сәл жымығандай болды. Жымиюы да жат. Баяғыға ұқсастығы жоқ.

— Ол кілт ендігі жоқ шығар. Болса да тот басып, бір жерде қалған шығар. Тағдыр шебер ғой, — деді әлде бір оқыс ой пайда болғандай, сергек қалыппен.

— Менің бақытымның кілті ме еді әлде? Бекер алдың-ау соны. Алған соң алғандай ғып... — деп, аржағын айтпай тағы тоқтады.

— Оқасы жоқ, қалды ғой ол күн. Қалса — қалсын! Бақытты бол, шырағым. Бақыттың қадірін бақытсыз адам көп білер болар! — деп, мәңгі қоштасқандай ыңғаймен теріс бұрылып, серіктеріне қарай жылжи берді. Бұл аз сәтке орнында қозғалар-қозғалмас күйде қалды. «Мен өз отыма өзім күйіп кететін адаммын!» — деп еді-ау баяғыда. Анау аппақ шаш енді сол өрттен қалған күлге ұқсап кетті. Тұла бойы осы ойдан қатты бір қалтырай қалып, оған ақырғы рет бір назар салды да, бері өз тобына қарай аяңдады...

— Фазыл, неғып үндемей қалдың? Болдың ба жи-

нап? Мен де жақындаттым. Қазір шәй қойып жіберейін, дем ал, шаршасаң, — деген әйелдің даусынан ол ұйқыдағы адамдай оянып кетіп еді. «Болдым, біттім...» — деді ол есеңгіреген, шынында шаршаған үнмен, әлі де қолына ұстаған кілтінен көз алмай, саусағының басымен шаң жерін сүртіп...

1973 жыл

КӨК ТАЛҚАН ИЕСІ

(Ой-толғау)

Жуырда Қостанай облыстық «Коммунизм таңы» газетінен журналист Жақсылық Жүнісовтың «Торғайда тары өспей ме?» деген мақаласын оқып, менің есіме сонау алыстағы балалық, жастық жылдарым түсті.

Тары дақылы Торғай өлкесі тұрмысының, оның егіншілігінің тарихи бір тарауы десе — артық емес. Ол тарау алғаш осыдан кем дегенде екі ғасыр бұрын қыпшақ Сейітқұлдың қолымен жазылған. Арғы жерде «Торғай егін екті» деген дерек жоқ. Ыбырай Алтынсариннің осы аттас өте шағын әңгімесі де қазақтағы егіншілік жайындағы тұңғыш шығарма болуы мүмкін. Онда үлкен мәселе болашақ үлкен халықтың бірыңғай мал ырқына бағынып кетпей, даланы кезе бермей, отырықшыланып, егінмен айналысуы керек екені қозғалады. Сөйтіп, көп болмаса да, ұзына ғасыр бойына Торғай аракідік егін егіп келген. Сондағы егісінің ең негізгісі — осы тары дақылы болатын. Рас, даланың байтақ жазығы көбіне көп мал, әсіресе жылқы өрісі болғандықтан, тары тек Торғай өзенінің сағасында, оның сан саласында егілетін. Яғни суармалы егін еді.

Оны қалай суаратын еді, — дегенге келсек — алдымен еске шығыр түседі. «Шығыр» дегенде, оны көп қазақ біле бермейді. Оны Сыр өңірі ғана білсе керек. Торғайда содан ауысқан бұл ғажайып құрал — қазақтың ойлап тапқан алғашқы техника, механизмінің бірі болар. Шығырдың кілең ағаштан жасалған тетіктерінің өзінің сандаған атауы бар. Олар тіліміздің де көнелігін дәлелдеп, байлығын асырады «Кегей», «Әуіт», «Доғалақ», «Астау», «Ырғай», «Көзқап» деген сөз секілді, енді түгел есімде жоқ, толып жатқан сүйек мүшелері болатын. Шаңырақ құсатып жасаған алып шеңберді «Кеңейді» жағалатып «қырық шелек» байланатын. Ол

шеңбер емен күпшек арқылы ағаш тегершіктерге орнатылып, тегершіктен шыққан жетек ағаштар арқылы ат немесе өгіз көзіне кигіз қап кигізіп, күпшек, діңгекті айналдырар еді.

Козге қап кигізу – бас айналдырмаудың әдісі ғой. Сыртынан қамыс қора, үйшік жасалынып, ішіне көлеңке түскенде айналма тұғырды әр тұсында отырып алып, екі-үш бала әлгі ат немесе өгізді ұзын биікпен ысқыртып айдап қоятынбыз. Шілденің күнінде бір ыңғай ырғақпен әлгі шығырыңыз әндетіп қоятұғын. Алуан тетік ағаштардың бір-біріне егеліп, қажалып жатуынан шығатын бұл дыбыс – кәдімгі шешелердің баласын әлдилеп, ұйықтататын әуеніне ұқсайтын. Сонда әсершіл маған ол шығыр бүкіл өзен бойын әнге бөлеп, әлдилеп жатқандай көрінетін. Сонау 34–35 жылдардың жазында менің әкем шығыршы, мұраб еді. Торғайдың «Батпақ суат» деген мүйісінде, осы күнгі «Дала қонырауы» лагерінің орнында сол «Қайырбек шығыры» болған, жұрты, әулеті әлі жатыр. Сол жерден арғы «Ставка» дейтін жерде жаздың күні көкпеңбек жайқалған тары өсер еді. Бұл сұлу дақыл нағыз бойлап өскен кезде, құрақтай желбіреп, даланы керемет әсем көрікке бөлер еді. Ол сонысымен-ақ қымбат еді. Жұрт кейбір шығыршыны мақтағанда: «Пәленшенің тарысының бойынан, биыл, япырм-ау адам көрінбейді», – ғой дер еді.

Ал тарының сарғайып піскен кезін көрсен, дәндерін көтере алмай салбырап иілген сабақтар басына алтын моншақ тағып қойған әлде бір сұлу мүсіндерге ұқсаушы еді. Тарының екі түрі бар. Бірі – ақ, бірі – қызыл. Біздің тары көбіне қызыл болатын. Тары пісіп, қол орақпен орып, дестеленіп, сосын қырманға тасылып, содан адам, көлік аяғымен басылып, қалың сабаннан алғашқы дәндер аршылып, ашылып қалғанда, содан егінші ауыл бір-бір шелек тары үлесіп, үйлеріне апарып, қуырып, түйіп, диірменге тартып, дәм жасар еді. Жағалай ауыл «Көк талқан» тойын жасар еді. Онда көп жас қыз-бозбала жабылып, дүрс-дүрс келі түйер еді. Онда аса дәмді ас жасалады. Тары үстіне келі түбіне қаймақ, май құйылып, сөк ақтаған тары түйілді. Жаншылып, мыжылынады. Мұны «келсоқ» дейді. Қыз бен жігіт кезектесіп, келі соғады. Осыда бір жастық жарасым, романтика болушы еді. Содан туатын ән де, өлең де бар еді. Бұл мейрамның көркі, өте балаң кезде көрген әсерім әлі көз алдымда тұр. Әлгі сөз басында

тарының Торғай елі тарихында алатын орны бар — деген ой осы жерден басталады.

Тарихи хикаясы халықтың рухани азығына, өлең-жырына, мінез-құлқына сіңіп кеткен.

Тары мен білетін Торғай салалары, мекендері: — «Албарбөгет», «Сарысу», «Қарасу», «Алқау», «Тоқанай» су алқабында көп егіледі.

Кеше соғыс жылдарында Торғай жұртының негізгі қорегі — осы тары болатын. Шағын-шағын колхоздар дәрменсіз, көлік-құралсыз, әсіресе азаматсыз күндердің өзінде азын-аулақ тапқан тарысын бір ортаға тапсырып, бір уыстан бөліп, грамдап жеген, талғажау қылған. Оған мен өзім куәмін. Райсоюзда талонмен сол тарыны қолмен үлестіріп берген мен болатынмын. Тары сөйтіп, Торғайдың аш-жалаңаш, қасіретті күндерінде де серік болды, қорек болды. Онда бидай, ұн дегендер көзден бір-бір ұшатын. Өйткені Қостанай алыс, көлік, транспорт жоқ. Ұн әкелуге кеткен қалашылар қыстың басынан аяғында бір-ақ келетін.

Тарыдан елдің жасамайтын тамағы жоқ еді. Қайналып, қуырып, түйіп сөк жасап, ал қара тарыны диірменге тартып, ұн жасап, ашытып, таба нан пісірер еді. Оның ыстық күйінде майға (болса, әрине) турап жесең қандай! Тары жармасынан жент жасайды ғой. Бидай қарасын аңсаған сол күндерде ел етінің наны, қамыры есебінде сөкті ақ дорбаға тігіп, етпен бірге пісіріп, қонағына беретін. Әрі-беріден соң, қара тарыны күйдіріп, әбден күйелеп, біз сия жасайтынбыз. Ол кәдімгі лак сыры секілді жалтырап, енді қайтып өшіруге келмейтін. Осының бәрі — тары тарихы, яғни ел тарихы емес пе?

Мынау Ақтөбе аймағында тарыны, әсіресе ақ тарыны қатты қадірлейтіні көбімізге мәлім. Олар әлі күнге алыс астанадағы ағайындарға дорба-дорба сөк жіберіп жатады. Бейне бір туыс пен туысты жалғаған сағыныш осы, сыбағалық астай көреді.

Иә, ол атақты шығанақ Берсиевтің елі ғой, ақ тарының дүние жүзіне даңқын таратқан сол ел еді ғой. Одан кейін қазір ақ тарының халі не болғаны беймәлім.

Менің осыншама тарихты айтып жатқаным — тары дақылы қазақтың тікелей өз меншігіндегі егіні екенін айту. Орыста «пшено» деген бар, бірақ оның ел тарихына қатысы, беделі қандай екенін білмеймін.